

LA CORATJOSA GENT DE LONDRES: LA SEGONA GUERRA MUNDIAL VISTA PER UN EXILIAT CATALÀ A LA GRAN BRETANYA

FRANCESC VILANOVA

Un dia de l'hivern de 1940, o de 1941, Carles Pi i Sunyer va escriure un article de quatre folis titulat «La coratjosa gent de Londres». No era el primer que escrivia, ni havia de ser l'últim; potser tampoc no era un dels més significatius, però reunia molts dels elements d'observació que havia anat acumulant des que arribà a la Gran Bretanya l'abril de 1939. «La coratjosa gent de Londres» era aquella que suportava els bombardeigs alemanys, com abans havien fet els barcelonins en la Guerra Civil espanyola, i que, quan l'onada de les bombes havia passat, tornava a sortir al carrer per contemplar les runes i la destrucció. Però d'aquest espectacle brutal, del qual els anglesos no s'amagaven, en brollaven una vegada i una altra la necessitat i les ganes de continuar endavant. El «moviment de l'esperit», com l'anomenava Pi i Sunyer, era el motor de la vida, i així el reflectia Pi al seu article:

...Causa una profunda emoció el veure com, al costat i barrejant-se amb l'obra de la mort, rebroten i bullen els impulsos incoercibles de la vida. La ciutat es retorna del xoc, cicatritza ràpidament les nafres, i manifesta una intensa vitalitat. Les runes es netegen, els enderrocs s'apilen, la circulació es restableix, i la marxa de la ciutat no es detura. Els grans magatzems cèntrics i les botigues més modestes substitueixen els vidres trencats per paravents de cartró o de fusta; i els aparadors vistos a través de les petites finestres prenen un aire recollit i suggestiu. En les fàbriques i oficines, els equips continuen treballant a ple rendiment malgrat les alertes, mentre als terrats els vigilants estan amatents per avisar quan s'acosta el perill. Bona part d'aquesta continuïtat de la vida de Londres és deguda a l'eficàcia dels serveis auxiliars. Abans de posar-los a prova, s'havien fet fàcils ironies sobre el nombre de gent uniformada que semblaven desocupats enmig del torbellí de la guerra. Avui ja ningú s'atreveria a fer-les, ni a escatimar-los les merescudes lloances. Són els bombers els herois desconeguts de les nits de bombardeig, quan xiula el vent i amenaça convertir en devastadores fogueres els focs produïts per les bombes incendiàries; són els policies sempre imperturbables al seu lloc, que podran haver-hi llums de tràfic averiats per les explosions, però no cap policia que manqui a la seva cruïlla; són els «wardens» i les altres persones de la defensa passiva; són les dones dels diversos serveis, les conductores d'ambulàncies, les encarregades de les cantines, les infermeres dels hospitals, moltes de les quals han pagat amb la vida la devoció a la causa a què voluntàriament es lliuraven. Els serveis auxiliars són eficients perquè estan ben organitzats, i perquè treballen amb un esperit admirable i generós, ple d'amor. És el mateix esperit de la ciutat. És tota la ciutat que respon; per això, cada matí es recobra de les ferides de la nit. Recordo que una tarda em trobava a la City, a l'hora de sortir dels despatxos. Era l'endemà d'un dels vespres més durs, en què havia cremat un rengle de cases d'un dels principals carrers de la ciutat vella, i en un moment en què acabaven d'udolar les sirenes. Però sempre recordaré la impressió coratjosa d'aquell

cap al tard entre la multitud treballadora i modesta. En els rostres d'aquell gent sofrent hi havia potsers, fatiga i preocupació, tal vegada en alguns, i en alguns moments, ratxes de temor; però el que no hi havia era molèstia, agror, rancor. Aquest és l'esperit de Londres, en l'hora dolorosa de la guerra.

En aquest retaule de gent i coses vivia «la coratjosa gent de Londres», un títol que Pi i Sunyer manllevava al *premier* britànic, Winston Churchill, i a un dels seus discursos de la guerra; era aquell en el qual es va referir a l'esperit de sacrifici de «la coratjosa gent de Barcelona», com a exemple que havien de seguir els londinencs. Londres, en definitiva, era el símbol de la resistència a l'agressió i l'esperança del triomf futur. I Carles Pi i Sunyer, amb la seva família i molts més exiliats (republicans espanyols, txecoslovacs, holandesos, danesos, polonesos, etc., en definitiva, gent de tot Europa), n'era un testimoni d'excepció.

Però cal anar al començament: com havia arribat Carles Pi i Sunyer a Londres? Ell mateix ha explicat en un volum de les seves memòries encara inèdit com s'havia posat d'acord amb el president Lluís Companys per traslladar-se a la Gran Bretanya per tal de reforçar-hi la presència catalana que, durant la Guerra Civil espanyola, havia encapçalat Josep M. Batista i Roca. Com escrivia Pi i Sunyer, la Gran Bretanya era una peça fonamental en el joc internacional. El seu paper havia estat importantíssim en els anys previs a l'esclat de la guerra mundial, però encara ho podia ser més, deia Pi, «si s'espesseïen les fosques gropades amenaçadores i esclatava la guerra que es veia a venir. Aleshores, l'illa podria constituir un centre focal en el conflicte. Negligir aquesta posició hauria estat un greu error polític».

Però hi havia un altre motiu per anar a Londres. Potser Pi i Sunyer no se l'havia plantejat d'una manera clara, però conèixer la Gran Bretanya i la seva societat era un atractiu al qual difícilment es podia resistir. Una de les primeres democràcies d'Europa; el bressol de la Revolució Industrial i de l'imperi britànic; el lloc on s'havia desenvolupat una força socialista, el laborisme, en el qual Pi i Sunyer tenia un interès molt especial; amb una cultura que havia arribat a tots els racons del planeta; i, com havia de descobrir més endavant, amb «un verd anglès» que s'estenia per tots els parcs de Londres, per les prades de l'illa. Eren molts atractius, als quals difícilment hom es podia resistir.

La primavera i l'estiu de 1939 van passar sota l'amenaça, cada vegada més propera i real, que la guerra esclataria en qualsevol moment. Les poques notícies que arribaven d'Espanya parlaven de fam, d'afusellaments i de repressió. De França, les noves feien referència als camps d'internament del sud del país; a les dificultats per trobar passatges per anar a Amèrica; als obstacles que trobaven els polítics exiliats per fer arribar les seves observacions, queixes, necessitats i peticions d'ajuda a les autoritats franceses. Alemanya, mentrestant, i davant la passivitat dels països que, precisament, s'hi havien d'haver oposat més, acabava de liquidar les restes de la república de Txecoslovàquia; el març de 1939 havia esclatat l'anomenada «segona crisi txecoslovaca», que certificava allò que ja s'havia decidit pel setembre de 1938 a Munic: Alemanya no tindria cap obstacle per imposar el seu expansionisme (la «política d'espai vital») a l'Europa central. Però encara mancava el darrer cop de teatre: la signatura, a Moscou, del pacte de no-agressió entre Von Ribbentrop i Molotov, el 23 d'agost. Amb això, l'inici de la guerra era qüestió de dies.

El dia 1 de setembre, tropes alemanyes creuaven la frontera amb Polònia. La guerra començava. A Clapham, al sud de Londres, l'eco de la guerra també va arribar; com va escriure Pi i Sunyer al *Dietari del primer mig mes de guerra*, es trobaven «davant un tombant decisiu en la història del món». Però en el seu *Dietari* també recollia els primers signes del canvi que la guerra havia de portar a la vida londinenca:

[...] La carretera de Clapham, una de les destinades a l'evacuació, està convertida en camí de direcció única. Barrejats amb els tramvies i busos, hi trepida una corrua d'autos, plens de gent, curulla de farcells, amb maletes estintolades als parafangs, amb piles de bagatges damunt del sostre. Una filera de cotxes carregats, sobretot, de dones. En un tàndem, una parella de les que surten els *weekends*, mantenen als dos costats, en un equilibri inversemblant, un castell d'andròmines. Des de la porta d'una conductora, plena de mobles i matalassos, una senyora respectable, asseguda en un silló enfundat, sembla esguardar amb suprema indiferència la vana i sorollosa fugida de les coses humanes. En un auto atapeït de criatures i de gossos, una mascota que es gronxa en la finestra de darrera, fa, amb el seu rostre de ninot, una ganyota burlesca.

Soldats, molts grups de soldats. Soldats amb gorra, soldats amb boina, soldats amb casc, soldats amb els rossos cabells que l'aire despentina. Soldats damunt de camionetes i autos, en tramvies, a peu. Soldats de pell colrada, de complexió forta i cara somrient. Soldats impertorbables, serens enmig de la confusa commoció del dia. Soldats amb una decisió franca, jove i coratjosa.

A la tarda, anem al centre de Londres. A les cinc d'aquest dia feiner, es veu més desert que un diumenge. A la vorera de Leicester Square, les portes, els llums i els cartells dels cinemes criden en va un públic absort per altres preocupacions. L'Eros graciós, de Piccadilly Circus, sembla sorprès de trobar-se tan sol, sense el tumult del tràfec que sol ordenar des del seu sòcol de pastisseria. Als carrers del Soho, les colles ocioses dels meridionals no criden com els altres dies. Davant de la National Gallery, embalen embolcalls de quadres en una gran conductora. Els coloms de targeta postal del Trafalgar Square s'arreceren, com tota Anglaterra, a l'ombra d'un Nelson que voldria revivre. Mans pietoses han posat uns poms de flors al peu del monument a *miss* Cawell. A Whitehall, els homes saluden amb més respecte, en passar per davant del Cenotafi. I uns grups de gent aguanten la pluja que comença a caure, al davant de les reixes del Parlament, on es diuen en aquesta hora paraules que tindran ressonància històrica.

La tarda va passant, lentament, en una inquietud somorta. Els cartells dels diaris es renoven, amb els grossos titulars truculents, com un seguit d'explosions que detonen en la boira gris. La gent arrenca dels venedors ambulants les noves edicions, com els fulls d'almanac en una hora febril. Les dones miren emocionades un dels innombrables balons de barratge antiaeri, que puja tot just darrera del bloc d'edificis dels Ministeris. Un grup de soldats, equipats per a la guerra, es reuneix sota els cavalls del carro de Bodiccea, al pont de Westminster. Pel Tàmesi es mou lentament un tren de barcasses, gairebé enfonsades i curulles de càrrega, arrossegat per un macís remolcador. Carrer de Lambeth avall passa un regiment de cavalleria. En arribar a la carretera d'evacuació, s'hi troba altra vegada cabalós el corrent de vehicles que surten en filera trepidant i interminable. Enmig del brogit, la preocupació i el soroll, continuen immutables i calmosos, sòlids i forts com la pròpia solidesa britànica, els policies de tràfic.

Canvis i transformacions. La vida quotidiana dels londinencs (i, per extensió, de tots els britànics) s'havia trasbalsat, però la «solidesa britànica» (com l'anomenava Pi), els policies de trànsit continuaven al seu lloc. Londres entra en la dinàmica de la guerra amb el *black-out* nocturn, la

fosca absoluta per no facilitar la localització aèria als bombardeigs alemanys. Durant el dia, les primeres evacuacions i l'udol de les sirenes de l'alarma antiaèria marquen la pauta. Finalment, el dia 3, la situació bèl·lica s'oficialitza: la Gran Bretanya ha declarat la guerra a Alemanya. Aquest és el testimoniatge de Carles Pi i Sunyer:

[...] L'udol es fa més persistent, imperiós, inconfusible. Són tres quarts de dotze. És el senyal d'alarma. La gent surt al carrer, a les finestres. Es fan rotllos de veïns. Un d'ells ens diu la nova decisiva que encara no sabíem; inconvenients de no tenir encara ràdio. Però potser haurà estat millor. El dia era tan bell! Mitja hora fa que el primer ministre ha anunciat que, no havent rebut resposta de les proposicions fetes a Alemanya, des d'aquell moment Gran Bretanya s'hi considerava en estat de guerra.

En el dia assolellat i la quietud del suburbi, l'hora tràgicament decisiva sembla fugissera i feliç com qualsevol altra sense història. Tot seguit vénen els *wardens* de la defensa passiva, amb els cascs negres, i exigeixen a tothom que entri a les cases i tanquin les finestres. El carrer queda desert. L'udol de les sirenes ha estat llarg, lent.

[...] A la nit torna a despertar-nos l'udol llarg i queixós de l'alerta. El bruel de les sirenes no prou sincronitzades s'allarga, s'eleva i decau, i insisteix oscil·lant i persistent. A l'ombra de la ciutat fosca és com un plany sense consol. A la fi passa l'alarma, i la ciutat pot dormir en pau la primera nit de guerra.

Des d'aquest moment, Pi i Sunyer va consignar els grans i petits canvis que es van produint en la gent de Londres. Un dia són les màscares antigàs, obligatòries per a tots els ciutadans. Pi destaca l'ordre i la disciplina amb què els ciutadans porten la caixeta amb l'artefacte. Un altre dia, és el ressò de les paraules del papa, «massa tímides i tardanes», escriu Pi; o les declaracions de neutralitat del president nord-americà Roosevelt. Una neutralitat a contracor, diu Pi i Sunyer, perquè les exigències del moment hauran de dur els Estats Units a la guerra contra Alemanya. Si més no, hauria de ser d'aquesta manera. I el temps li va acabar donant la raó.

De moment, en aquesta primera setmana de setembre, la guerra sembla llunyana i, sobretot, estranya; són dies, explica Pi i Sunyer, «que s'arrosseguen iguals i lents [...]». Ha passat l'emoció inèdita de les primeres jornades, i aquestes hores buides, viscudes en la grisor suburbial, fent sentir l'angoixa de comprendre la transcendència que poden tenir per al món els fets que ocorren tan lluny». Però el país i els seus governants es preparen afanyosament per encarar els riscos i els perills. Pi escriu al seu *Dietari*:

[...] L'home del carrer pot intuir el vast i complex treball d'ordenació que deuen fer en aquests dies; imagina l'activitat que regna en els centres oficials per a anar posant en pràctica els projectes més o menys preparats, els serveis més o menys previstos; però en una ciutat tan extensa com és Londres, sols li arriben els darrers serrells dels esquemes de conjunt, i ha d'imaginar-se'ls per l'observació de nimis detalls i de fets sense importància. [...] Sabem avui, per exemple, que l'evacuació dels primers dies, amb el corrent aparentment desbordat i tumultuós de la riuada de vehicles, es féu en conjunt amb un ordre i una exactitud que honora l'organització britànica. Sabem també que hi ha amics nostres, metges, que ocupen des de primera hora el lloc previst en els hospitals respectius; i que altres amics, mobilitzats en els serveis auxiliars, hi treballen afanyosament...

Aquesta tasca d'organització ha quedat avui confirmada públicament amb la declaració oficial del Govern Britànic: diu que Anglaterra es prepara i pren les disposicions necessàries per a fer front

a una guerra de tres anys de durada. La declaració és com un saludable reactiu i un vigorós estímul per a l'opinió pública, un xic confusa i desorientada...

En la monotonia de l'espera d'una guerra que s'escampa per tot el continent, però que encara no ha arribat en tota la seva dimensió a la Gran Bretanya, una notícia sotraga profundament la vida quotidiana: la invasió de Polònia per tropes soviètiques. En el *Dietari*, Pi apunta:

El cop és dur per als aliats: però en l'atuïment de la sotragada, més que les consideracions militars i estratègiques, produeix un xoc encara major la repugnància moral. No volem entrar en raonaments ni subtilitats; sabem que, d'aquest fet, se'n donaran els pretextes i les motivacions més dissemblants; que el partidisme polític i la propaganda tendenciosa el faran tergiversar, aquest fet, al gust de cadascú, perquè els adversaris es tirin mútuament imprecacions i dicteris. Però, per damunt de la barreja de reaccions i passions que provocarà, hi ha avui, com a reacció immediata, imperiosa, incoercible, el sentiment de condemna, la simple però irrefrenable repulsa de l'ànima, la repugnància de veure la deslleialtat que representa aprofitar-se de la lluita que un altre sosté per a agredir-lo amb brutal voracitat. És la baixesa del gest allò que, per damunt de les controvèrsies dels homes i les passions polítiques, provoca un viu i honrat sentiment de repulsió i de condemna.

L'agressió russa a Polònia contribueix també fortament a augmentar el confusionisme ambient, el desordre mental en què viu el món d'avui. És la definitiva concreció del gran capgirament que representa el pacte germano-soviètic, del qual ara es veuen les conseqüències: el primer guany egoista que Rússia vol obtenir en compensació al seu ajut a Alemanya. L'anunci del pacte precedí a l'agressió alemanya; l'entrada de les tropes russes a Polònia deurà ésser l'inici de noves i cruents agressions. Quina serà l'altra víctima immolada? Cap on es desbordarà el torrent de la violència cobejosa? Qui sabria dir-ho! Després del canvi material i moral que representen aquests fets, del canvi de posicions, de la revisió obligada de tantes idees que semblaven fixes, és impossible preveure tot d'una què pot passar.

I, finalment, a mitjan setembre, el dia 18, a la darrera anotació del *Dietari* que he anat citant, la conclusió definitiva: «La guerra serà llarga i dura, hipòcrita i monòtona. Podem, doncs, cloure aquestes impressions. Continuar-les dia rera dia fóra repetir, en una sèrie de notes sempre iguals, uns fets anàlegs, uns sentiments semblants, unes reaccions ja sentides. La guerra serà llarga i dura com un hivern. Però en el cor de l'hivern ja hi viu la primavera, que no deixarà de venir. I, en cloure aquest curt dietari, traiem de la severitat d'aquestes hores denses i greus la lliçó moral que comporten: la del coratge senzill i callat, anònim, humà, generós, dreturer».

Aquell setembre de 1939 «la guerra era lluny», escrivia Pi i Sunyer en un article per a un llibre hipotètic que duria per títol *Londres. Històries i retrats*. La guerra era al Rin i, deia Pi, «entre Anglaterra i la zona de combat [...] quedava la massa compacta de França, amb el seu potent exèrcit de primer ordre a l'aguait darrera el reducte de fortificacions inexpugnables». Però tothom recorda el resultat de la línia Maginot, l'onada imparabile que, des d'Alemanya, es va abatre sobre el territori francès, la retirada i, finalment, la caiguda de París. Herbert Lotmann, un periodista nord-americà, ha narrat, dia a dia, aquesta catàstrofe al seu llibre *La caïda de París*. El que explica en aquesta obra és, literalment, el que van viure els habitants de la ciutat i aquells qui, des de l'altre costat del canal de la Mànega, observaven l'evolució de la guerra. Com deia Pi i Sunyer, «Anglaterra està sola; sola davant de l'enemic que ha arribat amb la seva puixança militar enfront de les seves costes».

Era l'hora de col·laborar en l'esforç de guerra britànic. A més a més del deure urgent de guanyar-se la vida, de dur el menjar (rationat) a taula, d'ajudar uns altres refugiats, hi havia un deure moral envers el país que els havia acollit. Els membres adults de la família Pi i Sunyer es van comprometre amb el servei de vigilància nocturn per avisar dels focs provocats pels bombardeigs alemanys sobre la ciutat de Londres. Com tanta altra gent, al jardí de la casa on vivien es va construir un refugi antiaeri. El responsable municipal de prendre les dades per a la seva construcció va resultar que era un antic combatent de les Brigades Internacionals que guardava un gran record de Barcelona i, més concretament, «del modest restaurant dels *Cargols*, al carrer d'Escudillers».

La doble obligació de guanyar-se la vida i d'ajudar a l'esforç de guerra va portar Carles Pi i Sunyer a col·laborar amb el Ministeri d'Informació. Aquesta col·laboració consistia a escriure articles curts, en castellà, que serien enviats a la premsa llatinoamericana per a la seva publicació. Pi signava aquestes col·laboracions amb el pseudònim Ramon de Rocabertí. Paral·lelament, va treballar al servei llatínoamericà de la BBC, a «La Voz de Londres», on preparava guions i textos per a radiats.

De tot aquest volum de feina (un volum prou important perquè, en un moment determinat, el mateix Pi en projectés l'edició gairebé en mitja dotzena de llibres) n'he seleccionat alguns dels articles per al Ministeri d'Informació dels dos primers anys de la guerra, on Pi formalitza la seva visió de la Segona Guerra Mundial a la Gran Bretanya. A tots els escrits d'aquests anys, tant per al Ministeri d'Informació com per a «La Voz de Londres» i l'agència de premsa Atlantic-Pacific News Agency, s'hi destaca el que jo anomenaria la «visió moral» de la guerra, és a dir, la missió de la societat britànica de defensar el país, però també de defensar la democràcia a Europa, defensar els valors morals d'un continent que, se suposava, era el bressol de la civilització, de la cultura, del lliure pensament, dels drets de l'home, de la democràcia. La guerra tenia aquesta dimensió, que anava més enllà de l'aspecte purament militar o estratègic i que afectava directament el cor de la societat que, convencionalment, hem anomenat occidental. Ja res no seria igual quan el conflicte acabés, ni entre els supervivents, ni en les relacions internacionals, ni en l'ordenació del continent, ni en el futur de la humanitat. Seguint aquest fil, a l'article «Las causas de la guerra», Pi feia una condemna severa, sense esmentar-los, dels grups comunistes que, des de 1939 (i seguint les consignes de Moscou), havien denunciat el conflicte com una guerra entre potències capitalistes, un enfrontament entre burgesies nacionals. Pi no negava una part dels arguments (des de la seva òptica d'esquerra, això és lògic), però, assenyalava, «hay más, mucho más. Están en juego principios morales y realidades que afectan a toda la humanidad, el concepto de la vida y el respeto a la manera de ser de cada uno, la independencia de la propia nación que todos sus hijos tienen el derecho de querer con el mismo amor que los alemanes puedan sentir por la suya, la repugnancia que sienten los hombres dignos por la servidumbre y la firme resolución de no aceptarla...».

Reprement el fil cronològic, la Gran Bretanya es trobava sola a l'estiu de 1940. La màquina militar alemanya havia arribat a les costes de Normandia i Bretanya i a la frontera espanyola. La Unió Soviètica havia ocupat la seva part de Polònia i els països bàltics i estava enfangada en una guerra desigual amb Finlàndia. El Mediterrani era una zona perillosa, per on navegaven alemanys

i italians preparant els assalts contra les illes gregues, Malta i la costa nord-africana amb un objectiu molt concret: el canal de Suez. El juny de 1940, la Gran Bretanya s'havia convertit en l'«escudo del mundo», una «dura y noble misión» que, el 1940, tenia una dimensió mundial, ja no nacional, ni tan sols europea. Les illes Britàniques defensaven «todo el mundo, el del otro lado de océano y de más allá de los mares. Mientras resista y resistencia tiene esta muralla de acero, América tendrá en ella un broquel protector. [...] Si por falta de sostén Inglaterra llegara a ser vencida, con ella lo sería todo el mundo libre». I, com deia abans, aquesta defensa del món lliure (i no confonguem aquesta expressió amb la que, després de la guerra, va fer fortuna amb el president Truman) anava més enllà de la qüestió purament militar. L'escut britànic «no es sólo material; defiende también un concepto de la vida fundado sobre normas éticas y reglas pacíficas, los usos de respeto, convivencia y tolerancia que son la base de la civilización, las manifestaciones de la cultura que ya se han demostrado, por la triste experiencia de unos pocos años, que es flor que se marchita en el clima abrasador de la violencia; los principios morales de la libertad individual y la dignidad humana».

Aquest plantejament de la Gran Bretanya com a defensora d'uns valors que anaven més enllà dels interessos nacionals va ser un argument sempre present a l'anàlisi de Pi i Sunyer. Continuant allò que havia exposat a «Escudo del mundo», Pi va escriure «El sentido de la civilización» per ampliar l'argument de l'article anterior. Ara no era només la visió de la Gran Bretanya en el marc del «curso dramático y espectacular de las acciones bélicas»; Pi i Sunyer escrivia sobre allò que representava una «lucha para restablecer el recto y humano sentido de la civilización. [...] El afán de esta hora tiene que ser el de volver a calcular la órbita de la civilización en un plano normal y bajo el signo positivo de paz y de progreso, de tolerancia y respeto, el que legítimamente ha de tener como fruto que es del esfuerzo humano. [...] en el fondo de las causas profundas de la lucha actual está el saber si tiene que enorgullecerse de su dignidad de hombre o avergonzarse de serlo».

Si aquesta era la missió britànica, la missió de l'Estat, de la Corona, del país, calia que la societat assumís el repte i es mobilitzés en suport d'aquesta idea i dels valors morals que defensaven. I això havia succeït, observava Pi i Sunyer, en les hores més dures. El poble britànic havia pres una resolució «de una firmeza que admira, el convencimiento de que en estas horas se juega la partida decisiva de la cual depende la misma existencia del imperio y el porvenir del mundo está perfectamente arraigado en la mente y la preocupación de todos». Sota aquesta ferma decisió, Londres continuava vivint durant el «verano de guerra» de 1940:

El hechizo de Londres, que está hecho de detalles, de matices, de movimiento, de emociones fugaces, de personas vistas al pasar, de juegos de luz que se desvanecen en un instante, encuentra en la aglomeración, producida por la guerra, de tantas gentes distintas, motivos de nueva diversidad. A pesar de que los más exóticos atavíos ya no detonan en la corrección de las calles londinenses, y que las manchas más estridentes de color se funden y armonizan en el gris de la multitud, sin embargo el número de los recién llegados hace visible su presencia. Es como un aquelarre de uniformes que se distinguen del de los soldados, marinos y aviadores ingleses, por el detalle característico de cada uno. Los gorros cuadrados de los polacos, los kepis franceses, los sombreros de anchas alas de los australianos, las cintas colgantes de los marinos holandeses, los pompones rojos

en las gorras azules de los marinos de Francia. Destellos de color y ráfagas de movimiento. Muchos grupos animados, vivos, de gente contenta, de saberse amiga. [...] Grupos de enfermeras canadienses, de fuertes soldados llegados del otro extremo de la tierra, con el rostro franco y curtido de maorís. Grises ambulancias norteamericanas, conducidas por graciosas chicas inglesas. En una calle, un camión que proyecta ante un público de curiosos los films documentales de guerra; en un parque céntrico una brigada sanitaria que adiestra en las primeras curas en caso de accidente [...]. En Trafalgar Square un concierto dado una banda militar reúne un gran gentío al amparo de la columna de Nelson...

Pero esta sensación agridulce gusta más aún que en el tumulto de las calles céntricas, en la apartada quietud de los parques. Por la mañana el sol marchita la hierba ya amarillenta de los prados y hace más acogedoras las sombras severas de los árboles centenarios. Un grupo de jóvenes se tiende indolentemente, cara al cielo. Alrededor del kiosko la gente se entrega con una fácil ingenuidad a la sencilla atracción del espectáculo, los niños ríen y palmotean...

La descripció que ofereix aquest fragment, escrit per ser difós en el marc de la guerra informativa adreçada a Amèrica Llatina i, per tant, susceptible de no ser prou exacte o cert, té la seva confirmació en un dels molts textos inèdits que, un dia o altre, havien de formar part d'un llibre sobre Londres durant la guerra mundial. En les impressions del moment, a les notes preses sobre el terreny, Pi assenyalava, a «Fesomia de guerra», que Londres havia canviat, havia hagut de canviar per raons òbvies, però Londres no ha perdut essencialment l'aspecte normal; que poden recollir-se encara detalls i anècdotes que no revelen la intensa pressió de l'home. Però la ciutat ha canviat de rostre. I està bé que així sigui. A les exigències de la guerra correspon la fesomia de guerra. Els serveis ciutadans (bombers, serveis d'enderrocs, hospitals, etc.), la feina quotidiana de les mecanògrafes de la City, els obrers de les indústries bèl·liques, havien trasbalsat el ritme urbà, però la ciutat (com havia escrit Pi a «Verano de guerra») tenia els seus parcs, els dies d'estiu; tenia encara una vida quotidiana que, en el marc de la guerra, no volia fer oblidar els anys de pau.

Que la ciutat i els seus habitants no havien perdut la voluntat de continuar vivint i treballant enmig de la guerra, ho va poder comprovar Carles Pi i Sunyer, l'agost de 1940, quan va escriure «un simple reportaje, realizado con medios más bien modestos, la acotación de lo que ve el hombre anónimo de la calle, que conoce lo sucedido por lo que lee en los periódicos, y observa lo que pasa por lo que alcanza su vista». La primera constatació era que els bombardeigs massius no havien alterat la vida dels londinencs:

Hoy el londinense que sigue el curso de su vida habitual exactamente con el mismo ritmo y la misma tranquilidad que ayer, siente una gran sorpresa y un cierto regocijo al conocer las versiones alemanas, según las cuales una población presa de una ráfaga de pánico se desespera en una ciudad casi en ruinas. Esta inversión completa de los hechos, que no puede engañar al habitante de Londres, porque lo comprueba por si mismo, le muestra la falsedad de los partes enemigos, y aumentaría, si necesario fuese, su moral. Pero no es necesario. Más que afirmar que la moral de la población civil es elevada, refleja más la realidad decir que no ha sido ni aún lo más levemente descompuesta, mordida, quebrantada. En un momento en que la preocupación de la guerra pesa con tanta angustia sobre todos fuera tal vez una imperdonable ligereza decir que la gente se siente un poco defraudada; sin embargo la observación no se alejaría mucho de la verdad. El hombre anónimo de la calle

comprende, por los datos que conoce, el gran esfuerzo realizado por los alemanes durante la última semana, pero ante la pobreza de los resultados, queda favorablemente sorprendido y con la confianza reforzada en espera de mayores pruebas.

Els alemanys, continuava Pi, s'havien equivocat de ple, havien comès un «error psicològic» portant la guerra a Londres. La ciutat havia continuat la seva vida normal, «con el mismo espíritu de siempre», precisa Pi. Londres era una concentració urbana massa gran, amb una densitat demogràfica molt baixa, amb massa jardins i parcs. L'efecte destructor dels bombardeigs, que Pi i Sunyer no negava, només tenia un ressò especialment negatiu als suburbis més poblats. Però fins i tot aquí els danys eren limitats:

Resulta difícil [...] ver en una zona tan amplia muchos vestigios del daño producido. He visto una casa modesta en ruinas, señales de las bombas, montañas de escombros. En realidad, no más de lo que publican las fotografías de los periódicos y los noticiarios de cinema. He visto cómo se reparaban rápidamente los desperfectos, y cómo aparte de las pocas cicatrices de las heridas abiertas, también en este suburbio, el más atacado, seguía la vida normal. Cansado de buscar el sensacionalismo catastrófico que no encontraba, me he sentado en un banco de un pequeño jardín público. A mi lado dos señoras inglesas, casi ancianas, hablaban del raid que habían vivido intensamente y se referían sus impresiones íntimas. Eran dos simples mujeres, que guardaban de la época de su juventud una adorable urbanidad ochocentista y unas galas humildes que daban a su pobre atavío una elegancia anacrónica y triste. Dos supervivencias de ayer, aparentemente más fáciles a la desmoralización que al heroísmo. Y, sin embargo, no estaban desmoralizadas. Sus palabras, refiriéndose mutuamente sus emociones del día anterior, eran sencillas, naturales, llenas de calma y buen sentido....

Algú podria dir que, en articles com aquest, destinats a la premsa llatinoamericana, era obligat donar una visió optimista de la guerra, ja que així ho exigien el compromís i, per què no?, la censura militar. Però la versió catalana d'aquest article (una versió que no estava destinada a publicar-se, sinó que formava part d'un futur llibre), un text titulat «Reportatge dels primers bombardeigs», les paraules i les històries són les mateixes.

Però, apropant-se a les víctimes, com s'enfrontaven a aquests bombardeigs? Pi va intentar donar-hi una resposta a «Psicologia del bombardejat» (article que, més endavant, portà el títol «Impressions del moment»). Apel·lant a l'experiència pròpia dels bombardeigs de Barcelona, Pi i Sunyer intentava explicar la vida quotidiana sota l'amenaça aèria:

[...] Potser és una mena de consentiment fatalista el que fa que hom s'hi habitui i el superi. Potser contribueix a la meva impressió l'haver-lo viscut en dues ciutats que l'han afrontat coratjosament. Potser més simplement sigui que l'home s'acostuma a tot, i acaba resignant-se a viure en les pitjors condicions en què hagi de fer-ho. Però el resultat d'aquest procés d'adaptació psicològica representa la fallida del salvatgisme de la guerra total, que quan no obté una decisió fulminant amb la fúria devastadora del llamp, perd en eficàcia a mesura que el temps passa. Perquè falla l'efecte de terror en que es fonamenta. Una ciutat d'ànim coratjós resulta a la llarga més forta que la violència material que vol destruir-la.

Hom s'hi acostuma al bombardeig, però això no vol dir que deixi d'ésser inconfortable. Hi ha moments en que arribem a oblidar-lo; n'hi ha d'altres que, qui sap per quin miracle d'inhibició interior, us sembla que tot aquell terrabestall no va per vós; però n'hi ha d'altres en què, francament,

no les teniu totes. [...] He vist soldats catalans, dels que varen prendre Narwick amb un heroisme merescudament reconegut pels seus mateixos enemics, confessar la impressió que els havia fet un intens bombardeig i, en canvi, unes hores més tard, desafiar-ne un altre de més fort amb despreocupada indiferència...

[...] Passejant pels carrers de Londres, se us presenten sovint davant dels ulls els senyals dels estralls. Les runes, com la sang i el foc, són estridents i cridaners, i detonen com una taca que embruta tot el que té a la vora. Trobeu llocs, ferits de poc, en els que la gent treballa encara en reparar-los; cràters de les bombes damunt dels quals passen les vies de les vagonetes, espais tancats amb cordes en els que els bombers s'esforcen en extingir una romanalla de foc que fumeja, munts de runes, trossos de vidres, mangueres esteses. Façanes encara en peu, amb la pedra ennegrida per les flames que deixen veure el cel per les conques buides de les finestres esventrades; trossos de parets a les que el foc els ha donat un color daurat de mel...

[...] En aquests primers bombardeigs massius, la gent que no n'ha fet encara l'aprenentatge, procura refugiar-se on pot, i els carrers poc cèntrics queden gairebé deserts. Els autobusos corren per les grans avingudes suburbials, com damunt les pistes d'un aeròdrom gegantí. Es dona en aquests moments l'ideal del xofer: l'absència del peató...

Quan, a la nit, el bombardeig pren una intensitat de «blitz» baixem al refugi, aquesta mena de galeria als baixos de la casa, que ens ha tocat en sort, un tros de corredor amb armaris, que sense raó lògica ens fa creure mig salvats. Una il·lusió de seguretat; i potser això basta. Els de casa, embolicats amb mantes i abrics, semblen en la llum incerta, pàl·lids fantasmes immòbils. Les hores van passant, llargues i lentes, mentre se sent un xic esmorteït el remor de les explosions i els espetecs dels antiaeris. Molta son i poc dormir...

La nit passada l'agressió ha estat principalment dirigida al cor de la ciutat vella, aquesta xarxa laberíntica de carrerons estrets, amb les botigues sòrdides, les parades dels antiquaris modestos, i les llibreries de vell. Quan avui hi hem passat, el barri antic ja estava en ple recobriment; es veien ací i allà els munts de runes de sempre, alguns racons equívocs eren més clars i, en les petites botigues, tornaven a lluir les pobres galindaines darrera dels aparadors sense vidres. Hi havia una gran escampadissa de llibres, molts d'ells per terra. Hom estaria temptat de remarcar-hi un fàcil simbolisme de l'odi totalitari a la llibertat de les idees. Però la majoria ja s'arrenglerava en els prestatges improvisats amb trossos de fusta, i altre cop els mateixos curiosos d'ahir tornaven a fullejar els llibres, més bruts de pols, i un xic més vells encara del que el corc dels anys els havia envellit.

[...] Als sis mesos de sofrir-los, ha canviat per complet la imatge de Londres en les hores de bombardeig. Ja no és, com en els primers temps, quan els carrers quedaven gairebé deserts; amb l'aprenentatge forçós, la gent s'hi ha anat fent, els carrers són plens i la vida continua. La guerra ha donat a Londres, que n'és el centre, major intensitat de vida, riquesa de color i vibració de moviment...

[...] Caminant per Londres, passeu a vegades pels llocs més castigats i us deprimeix l'extensió de l'estrall; altres cops caminant per carrers sense runes, veieu tantes cases intactes que us sembla que no li han fet tant de mal com volien. Jutjant-ho d'una manera objectiva, la destrossa és important, però estadísticament no ho és el percentatge destruït en proporció del que resta en peu. El mateix passa amb la gent. Presa entre les pedres del molí de la guerra, hi ha moments en què us sembla, als vostres ulls, castigada per les privacions, el poc dormir, el cansament i els foscos interrogants encara amenaçadors en l'ombra del futur. Però, poc després, potser perquè un raig de sol ha estripat

la cendra de la boira i el món se us fa més clar, veieu la multitud decidida i animosa, fort el tremp i el coratge, esguardant el demà amb irreductible esperança. I arribeu a la conclusió que Londres com Anglaterra és massa ciutat, tant la ciutat de pedra com la dels homes, perquè pugui ésser destruïda ni abatuda.

Els bombardeigs, el *black-out*, el racionament, les privacions, etc., tots aquests eren els aspectes més durs de la guerra, els que feien real aquell conflicte. Al costat d'això, al costat de la difícil vida quotidiana, existien els «oasis de cultura», les activitats antibèl·liques per naturalesa. Hi havia els concerts de música de cambra, que es duïen a terme, per exemple, «en el amplio refugio de los sótanos, llenos por completo; una sala cuadrangular, severamente tapizada de tela gris, con cortinas blancas». També es feien representacions de ballets «que se dan en un teatro público y un club reservado a los fieles». I, com no podia ser de cap més manera, «las cortas sesiones del mediodía, en que se representan escenas destacadas de las obras de Shakespeare [...] El nutrido público que se congrega en un teatro próximo a una de las zonas más castigadas por el bombardeo, sigue con interés y fervor la representación, efectuada con medios modestos pero con una sobria corrección y un gran gusto artístico». Aquest oasi d'art «contribuye a mantener el equilibrio interior, la serena firmeza del pueblo británico; y hace aún más animosa y resuelta su inquebrantable decisión de arrastrar los riesgos y dolores de la guerra hasta ganar una paz que será segura garantía de la alta libertad de espíritu».

La guerra s'allargava i s'estenia. Alemanya havia envaït la Unió Soviètica, a l'estiu de 1941, amb la qual cosa s'havia obert un altre front de guerra. Després vingueren l'agressió japonesa a Pearl Harbour i l'entrada oficial en el conflicte dels Estats Units. Ara era una guerra literalment global, planetària, però l'equilibri de forces encara persistia. La Gran Bretanya es mantenia ferma sota els bombardeigs i al llarg del seu imperi colonial. Amb avançades i reculades, intentava que Alemanya no tanqués el cercle al voltant del Mediterrani amb la batalla de l'Àfrica del Nord. Els anys centrals de la guerra es van viure enmig de sentiments contradictoris, entre l'esperança i el cansament. Així ho va intentar reflectir Pi i Sunyer a la seves *Memòries de Londres*:

Era una hora en la que es creuaven dues corbes, l'una de sentit descendent i l'altra ascendent, però no contínues i definides, fluctuants, amb alts i baixos. Un dia semblava tot guanyat i l'endemà hi havia por de perdre-ho. Totes les guerres deuen ésser una mica per l'estil, però la complexitat d'aquesta feia que les perspectives fossin confuses, fent-les canviar en poques hores un esdeveniment sortós o una burxada adversa. A poc a poc, anàvem remuntant la costa, però l'ascensió era isarda i penosa.

Aquesta sensació contradictòria no era sols subjectiva; es reflectia també a l'ambient. Era prou mirar entorn per a veure els senyals visibles d'aquesta hora ambigua. La situació material en certs aspectes havia millorat, però en altres [havia empitjorat]. Les racions eren més reduïdes i en general es trobaven menys coses. [...] Quan encara, per atzar, veieu una botiga del centre amb els vidres sencers i els aparadors plens, us dóna la sensació d'una cosa d'altre temps, del Londres d'ahir...

I en aquesta hora contradictòria, aquesta sensació real de davallada contrasta amb altres signes també venidors de recobriment. Si volguéssim sintetitzar la impressió visible dels carrers del centre de Londres en sortir del tercer hivern de guerra, podríem simbolitzar-la en un fet que sembla superficial i frívol, però que en el fons no ho és: la resurrecció de l'aparador. Al primer hivern en guerra, el paisatge urbà era l'habitual, amb les façanes intactes i els magatzems i botigues curulls de gènere

[...] A conseqüència dels bombardeigs quedaven [...] els aparadors dels grans magatzems i les botigues amb els vidres trencats, els maniquís caiguts, els articles polsosos, semblaven les pobres despulles d'un naufragi irremediable, de quelcom que havia estat i no tornarà a ésser. En canvi, el tercer hivern de guerra, entre altres esdeveniments transcendents, he vist un fet que sembla anecdòtic: que l'aparador ha ressucitat. En les hores més tràgiques dels bombardeigs podien ja observar-se alguns senyals de recobriment. De les cases desfetes, dels espais buits, dels carrers deserts hom veia tot seguit irrompre [...] de nou els signes d'una vitalitat alhora tenaç i subtil. I un d'ells, i dels més representatius, és la resurrecció de l'aparador.

Ni la resurrecció de l'aparador ni l'alliberació del maniquí (com anomenava Pi el fet que els bombardeigs alemanys, en destruir els aparadors, havien llançat al carrer, entre les runes, els maniquins exposats) no eren anècdotes superficials. Eren un símbol de normalitat, de represa, ni que fos parcial, d'un ritme de vida que la guerra havia interromput. Si els maniquins s'havien alliberat, en un pla més significatiu també ho havien fet els ciutadans. S'havia acomplert una «gran transformació social», en paraules de Pi, perfectament visible en la població: «La gent ha hagut d'ammotillar-se a les circumstàncies, crear una modalitat de vida que sobretot atengui les necessitats essencials. I la resultant n'és una major llibertat. Les exigències han imposat una actitud més dinàmica, més viva, més lliure. Aquest corrent [...] ha influït també en les psicologies individuals. La sensibilitat és més àgil i desperta. Gran nombre de persones dona també la impressió d'haver-se alliberat com els maniquis. Es trencaren els cristalls de moltes convencions, i moltes consciències endormiscades han sortit de l'ambient tancat de llurs aparadors...».

Tot i aquests símptomes de canvi, la guerra continuava i, per exemple, l'any 1944, Pi havia de constatar que «pesa el cansament dels mesos, els dies i les hores, amb l'esforç tossut per a no desesperar». I es preguntava: «On és aquella alegria de la guerra? Aquella pressió il·lusionada, aquella fe segura, on són? Som encara els mateixos d'abans? O, potser, seríem, irreversiblement, uns altres?». El cansament i la tensió, continuava explicant Pi i Sunyer, es notaven en el paisatge dels parcs, en el paisatge de les cases enrunades, en el paisatge dels avions que sobrevolaven el cel de Londres. Fins i tot davant d'una nevada hivernal, les víctimes/espectadors de la guerra notaven aquell cansament. Un dia va nevar, escriu Pi a les *Memòries de guerra*; evidentment, no era la primera vegada que ho veien, però l'any 1944 (el cinquè de la guerra) l'ànim era un altre: «Possiblement, els primers anys la il·lusió inèdita [de la nevada] ens feia veure el costat bonic. Però ara, en el cinquè any de guerra, ja estem cansats de la neu. Com comencem a estar-ho de tot».

Però, a la fi, la guerra es decantà del costat dels aliats. Els soviètics, després de la batalla de Stalingrad, havien iniciat l'ofensiva quasi ininterrompuda que els portà fins a Berlín. Els aliats occidentals havien desembarcat a Normandia i a la costa mediterrània francesa. Mussolini havia caigut, a Itàlia, i britànics i nord-americans havien ocupat Sicília. El conflicte s'anava resolent, la victòria cada vegada era més propera i aviat seria hora de fer balanç. Al darrer capítol de les *Memòries de Londres*, Pi en feia la valoració:

Una guerra amb menys baixes de combatents en els camps de batalla. Però amb més pèrdues entre aquells que no la feien activament. Una guerra amb un gran tou de sofriment i de dolors. Fou la dels bombardeigs intensius que sofriren les poblacions dels països en lluita. I fou la guerra de les més cruels persecucions racials i ideològiques, de la vergonya degradant dels camps de concentració,

del sàdic refinament de la crueltat. Una guerra abrandada per les doctrines de la violència i de l'odi, de la que la nostra n'havia estat el primer acte de la gran tragèdia. De retorn d'una curta estada com a periodista en l'exèrcit nord-americà i britànic, ens contava Murillo Marroquim, el brasiler company nostre de treball, com avançant amb les tropes americanes, trobaren un gran magatzem, del sostre esventrat del qual en sortia una gran fumerada. I en esventrar la porta trobaren entre el munt de palla els cadàvers carbonitzats dels jueus que els nazis, en retirar-se, deixaren morir damunt la palla encesa. I d'això feia tan poc, que quan ells hi arribaren, els cadàvers encara fumejaven.

La contrapartida d'aquest dolorós volum de sofriment fou la fortalesa d'ànim amb què molts la resistiren. I entre els que més mostraren aquesta virtut podien contar-s'hi els que feren tan coratjosament la nostra guerra. Com una prova més si calguessin em plau recordar una conversa anecdòtica, però significativa. Una tarda d'aquells dies de l'acabament de la guerra, jo havia hagut d'anar a Aldenham, on vaig trobar-hi, en una rotllana de coneguts, un coronel nord-americà que havia visitat els camps de concentració alemanys tot just després de deslliurar els llocs respectius, i el qual havia de redactar per a la BBC les impressions recollides. Com tot seguit m'interessà el que deia! Parlava de la fortalesa moral mostrada per la gent dels diferents països als camps de concentració, i espontàniament, sense saber qui era jo, va dir que els camps que guardaven més alta moral foren aquells en els que hi havia antics soldats republicans espanyols; que era prou que n'hi hagués un grup de republicans amb fe i amb tremp per a mantenir la moral col·lectiva. [...] Un testimoni objectiu que, en aquelles hores de prova, fossin els antics lluitadors de la República els que donguessin un exemple de fortitud.

Em sembla que aquesta citació és especialment pertinent, ara que acabem de commemorar l'alliberament del camp d'extermini d'Auschwitz, el símbol de l'univers concentracionari nazi. Després vingueren tots els altres, entre ells Mauthausen, del qual ha deixat un testimoniatge inesborrable el llibre de Montserrat Roig i sobre el qual l'Amical de Mauthausen en manté un de permanent.

Com van viure els darrers dies de la guerra? Aquest és el testimoniatge de Pi i Sunyer:

[...] La guerra el poc que en quedés tornava a ésser lluny. Mes aquest cop no era per a retornar més amenaçadora; era per cloure's, a la fi, dintre de pocs dies. Feia ja força temps que, ocupada la costa francesa, havien deixat de venir les bombes voladores. Un risc menys. Però encara, per un temps, continuaven caient els coets. Però ja feia uns dies que aquests tampoc no arribaven. Era una sensació d'alleujament, ja com de pau. De no ésser que les reaccions eren encara tan escasses, ja creuríem viure-hi. Però la mateixa rapidesa amb què arribaven les notícies sensacionals, en feien estar neguitosos, amb els nervis tibants. Dels diaris gairebé només en llegíem els titulars; i més que les informacions sobre el curs de la guerra, ja a les acaballes, allò que despertava major interès eren les històries de les persecucions, dels camps de concentració, de les crueltats i horrors del règim finalment vençut...

[...] [Recordo] el neguit dels darrers dies, quan dubtant-ne encara, ens preguntàvem si era veritat aquella fi tan esperada. I recordo també aquell rampell hostil de la natura, com si volgués glaçar les nostres esperances. Fins aleshores la primavera fou més aviat càlida, però de sobte vingué una intensa onada de fred. El darrer dia d'abril, en despertar, veiérem les teulades cobertes de neu. Les flors brillaven amb major frescor, però els fruits s'havien glaçat. No fóra això com un mal averany del que pogués venir? Era l'aprensió de cara al futur que en tot ens feia veure-hi ominosos senyals.

Les cases enrunades per les bombes ara ens semblaven més irreparablement destruïdes. No era això, també, com un advertiment irreversible del destí? [...] El fet real, positiu, era que la guerra estava acabant-se...

[...] El govern britànic acordà que es celebressin com a dia de la Victòria el 8 i 9 de maig. Però tan prompte com vingueren les hores de la rendició, la gent, amb un impuls espontani, van llançar-se al carrer. L'animació, el xivari, feia que semblés una nit de dimarts de Carnaval. [...] Una impressió de tristesa ombrívola, d'una nit goyesca, perquè encara no hi havia llums, i malgrat els fanalets xinesos de les finestres i els petits llampecs esblaimats, predominava la fosca del «black-out». Una gentada corrent d'un carrer a l'altre, empenyent-se, cridant, fins que a poc a poc, el cansament primer, més tard les primeres gotes de la pluja anaven deixant deserts els carrers...

A la fi, escriu Pi, «la guerra s'havia guanyat. Ara en restava el cansament d'aquests dies. El cansament d'aquests anys. Però enmig de la fatiga, superant les depressions passades, ens dèiem que aquesta fi victoriosa de la guerra havia de representar l'esfondrament de les ideologies vençudes, [el triomf] dels principis de llibertat i democràcia, el redreç de les injustícies comeses. I miràvem el pervindre amb reservada confiança. Què no podíem esperar?».

Aquí s'acabava la guerra, a Europa i a Londres, i començava una nova etapa. Carles Pi i Sunyer en va ser un espectador privilegiat des de l'experiència de tres anys de guerra a Barcelona. La va viure a casa seva, als carrers, a «La Voz de Londres». Durant cinc anys, va viure sota les bombes alemanyes; va estar vinculat a organismes oficials; va col·laborar en els serveis ciutadans; va treballar en la venerable institució de la BBC. A més a més, cal tenir en compte que en la persona de Carles Pi i Sunyer s'esdevé un fenomen que, pràcticament, no s'ha donat en cap més dels catalans que van viure a la Gran Bretanya durant la Segona Guerra Mundial: sense renunciar a la seva biografia, es va capbussar en la societat britànica i en va assumir els costums i la vida quotidiana. Per aquest motiu va poder escriure els fragments que he citat anteriorment, va poder fer unes anàlisis tan penetrants i ajustades sobre tot allò que succeïa en aquells anys i va poder fer el retrat exacte de «la coratjosa gent de Londres».